

Լիլիթ Մատինյան, Հենրիկ Աբրահամյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՈՐՊԵՏ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԾՆՈՒՆԴ

Քանալի քառեր - պոպուլիստական գործողություն, վերակառուցում, քաղաքական կողմնորոշում, կոմունիստական կուսակցություն, ազատագրական պայքար, ազգային հարց, հակախորհրդային բնույթ, սոցիալիզմ, համաժողովրդական շարժում:

Արցախյան շարժումը խոր արմատներ ունի: Սակայն մեր ուսումնասիրման ժամանակաշրջանը արմատապես տարբերվում է նախորդ բոլոր ժամանակներից: Այն կապված է Խորհրդային Միության պատմության վերջին՝ փլուզման ժամանակաշրջանի հետ: Միաժամանակ Արցախյան շարժումը այն համընդհանուր պայքարի մի մասն է, որը ծավալվեց գորբաչովյան վերակառուցման տարիներին ինչպես Կենտրոնում (նկատի ունենք հատկապես Մոսկովյան), այնպես էլ Միութենական մյուս հանրապետություններում, ազգային ինքնավարություններում (Արցախ, Աբխազիա, Հարավային Օսիա, Աջարիա, Չեչնիա, Մոլդովա, Հյուսիսային Կովկաս և այլն), որոնք, շատ լավ հասկանալով գորբաչովյան վերակառուցման թերի, հաճախ ձևական, պոպուլիստական կողմերը, իրենց գործողություններով ավելի առաջ անցան վերակառուցման հեղինակներից և դարձան իրենց ձակատագրի կենտրոնները՝ գլխավորելով գրեթե ամենուրեք սկսված համաժողովրդական պայքարը: Դրանց շարքում հատկապես առանձնանում է Արցախյան շարժումը, և Լեռնային Ղարաբաղի ողջ հանրությունը՝ սկսած շարքային մարդկանցից մինչև իշխանությունները: Անկախ քաղաքական որոշ կողմնորոշումներից, մեկ հարցում միասնական էին՝ պայքարել Լեռնային Ղարաբաղի անկախության, պատմական ճշմարտության վերականգնման և մայր հայրենիքին միանալու համար:

Այդ հարցը դարձավ իշխանության տարբեր մակարդակների՝ սկսած ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյից մինչև Հայաստանի, Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցությունների բազմաթիվ այլ հասարակական հոսանքների, շարժումների, լրատվական տարբեր միջոցների՝ ռադիո, հեռուստատեսություն, մամուլ և այլ ամենօրյա քննարկման առարկա:

Հայ ժողովուրդն իր բոլոր հարվածներով ապրում էր դրանով, արձագանքում Արցախյան շարժման ամեն մի մանրուքին: Այն դարձավ հայ ժողովրդի մեր օրերի ազատագրական պայքարի նշանավոր փառավոր էջերից մեկը, որի ուսումնասիրումը բազմաթիվ այլ հարցերի հետ դարձել է ներկա ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտության կարևոր հարցերից մեկը: Ի դեպ, այդ կարգի բոլոր քննարկումներում ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ Արցախյան շարժումը, այդ հարցի լուծումը մյուս նմանատիպ հարցերի նման դարձել է ողջ երկրի, խորհրդային ժողովրդի, իշխանության բոլոր մակարդակների հասունության չափանիշ, նաև այն բանի չափանիշ, թե որքանով էր երկիրը պատրաստ գնալու իրական վերափոխումների, հրաժարվելու հատկապես ազգային հարցում նախկին իշխանությունների թույլ տված սխալներից: Ընդ որում շարժումը հատկապես սկզբնական փուլում չունեց հակախորհրդային բնույթ, ԽՍՀՄ-ը փլուզելու նպատակ: Կարծելու էին, որ երկրում սկսված վերակառուցումը նաև ազգային հարցում կվերանայի շատ սկզբունքներ, սխալներ, որոնք թույլ էին տրվել նախկինում խորհրդային իշխանությունների, հատկապես Ստալինի կողմից: Պատահական չէր, որ այդ նպատակով 1989թ. սեպտեմբերի 19-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումը քննարկվել է «ժամանակակից պայմաններում կուսակցության ազգային քաղաքականության մասին» հարցը, որտեղ խոսելով ազգային հարցում խորհրդային իշխանությունների ձեռք բերած հաջողությունների մասին: Մ. Ս. Գորբաչովը նշում է նաև, որ վերակառուցումը այդ հարցում անհրաժեշտություն դարձրեց նոր քաղաքականություն մշակելը, որը պետք է ապահովեր ոլորտում հասունացած խնդիրների

լուծումը¹: Իսկ ավելի վաղ գնահատելով և անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղում սկսած հանրահավաքներին, նրանցում բարձրացված հարցերին՝ Մ. Ս. Գորբաչովը դեռևս 1988 թ. մարտին պաշտոնական այցով գտնվելով Հարավսլավիայում ժուռնալիստների հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ասել էր, որ նրանցից ոչ ոք (նկատի ուներ ցուցարարներին-Հ.Ա.) չի դրել ո՛չ խորհրդային իշխանությունների հարցը, ո՛չ խորհրդային պետությունից դուրս գալու հարցը և ո՛չ էլ սոցիալիզմի հարցը: Գորբաչովը նշում էր, որ կան մշակույթի էթնիկական բնույթի հարցեր, որոնք վերջին ժամանակներս մնացել են ուշադրությունից դուրս, որ իրոք կուտակվել են խնդիրներ և այլն²:

Այստեղ տեղին է ասել, որ Գորբաչովը բավական լավատեսորեն էր նայում իր իսկ բարձրացրած հարցերին և հավատում էր դրանց արդյունավետ լուծմանը:

Այդ իմաստով երևի առանց չափազանցության վերակառուցումը, երկրում բարձրացված հարցերի լուծումը, հատկապես ազգային հարցի լուծումը, կարծեք թե, դարձել էր իշխանությունների, երկրի ողջ ժողովրդի հասունության, արիության, քաջության քննության լուրջառարկա: Այդպես էին դատում, գնահատում երկրում սկսված վերակառուցումը աշխատավորական տարբեր կոլեկտիվներ, գիտական, ուսումնական, բուհական բազմաթիվ հաստատություններ և հավատում, որ գործող իշխանությունները վճռական էին սկսած վերակառուցումը իրականացնելու մինչև վերջ: Ղա հատկապես վերաբերում էր ազգային հարցին, որտեղ շատ էին սխալները քաղաքական նկատառումներով ընդունած կամայական որոշումները և այլն: Մյուս կողմից, որքան էլ որ շարժումը համաժողովրդական էր, այն պետք է կազմակերպվեր որոշակի ուժերի, կազմակերպությունների կողմից, առանց որի այն կարող էր նույնիսկ դառնալ անկառավարելի: Մյուս խնդիրը պատմական հիշողության հարցն էր, որը մարդկային զանգվածները տարբեր մակարդակի իշխանություններին ստեպ-ստեպ հիշեցնում էին: Այդ ամենը ավելի շոշափելի դարձավ դեռևս խրուշչովյան «ծնհալի» ժամանակ՝ 1950-1960-ական թվականներին, երբ մարդիկ քիչ թե շատ հնարավորություն ստացան խոսելու ստալինյան «ժառանգության», հատկապես ազգային հարցում թույլ տրված սխալների մասին, որոնց մեջ հատկապես առանձնանում էր Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, որի վերաբերյալ ՌԿԲԿ Կովկասյան բյուրոյի դեռևս 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշմամբ, նաև Ստալինի կամայական միջամտությամբ Լեռնային Ղարաբաղը տրվեց Ադրբեջանին, որքան էլ որ մեկ օր առաջ՝ հուլիսի 4-ին, նույն Կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ (ի դեպ՝ քվեարկությամբ) Լեռնային Ղարաբաղը պետք է մնար Խորհրդային Հայաստանի կազմում³:

Շնորհիվ խրուշչովյան ծնհալի՝ 1965 թ. Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը 50 հազար ստորագրությամբ նամակ ուղարկեց Մոսկվա՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ խնդրելով փոխել ստալինյան ժամանակներից մնացած, ինչպես նշեցինք, «ժառանգությունը»: Ի դեպ՝ 1965 թվականը նաև հայ ժողովրդի համար Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակն էր: Կարծում ենք այդ հանգամանքը ևս իր դերն էր խաղացել Լեռնային Ղարաբաղում նման ակտիվություն դրսևորելու համար: Սակայն այդ գործին արագորեն միջամտեցին Հեյդար Ալիևը և ինչպես Գ.Ե. Տրապեզնիկովն է նշում, այդ հարցում նրա մշտական խորհրդատու Ուզբեկստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Շ. Ռաշիդովը, որոնք հանդես եկան Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների այդ նախաձեռնության դեմ և կազմակերպեցին դրան հակառակ քայլ՝ կազմակերպելով հանրահավաքներ հակառակ դիրքերից, որտեղ հասկանալի էր, որ ընդունվում էին Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի շահերին հակառակ այլ որոշումներ, հատկապես նշելով, որ «Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի անբաժանելի մասն է»⁴: Բայց քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությունը շարունակում էր համառորեն Մոսկվային հիշեցնել այդ հարցի մասին, ուստի կենտրոնական իշխանությունները, ընդառաջելով Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորության պահանջներին, Խորհրդային Միության Մինիստրների խորհրդի նախագահությունը 1977 թ. նոյեմբերի 29-ին արձ. N61 կազմեց և հրատարա-

¹ Տե՛ս Մ.Ս.Գորբաչև «О национальной политике партии в современных условиях. М., 1989, h 22-23:

² Տե՛ս «Правда», 17 марта 1989 г.

³ Տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 4515, ց. 10, գ. 43, թ. 8:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 4515, ց. 10, գ. 43, թ. 13:

կեց արցախցիների Մոսկվա ուղարկած նամակների ժողովածուն, որը կոչվում էր «Աշխատավորների նկատառումները և դիտողությունները», որում մասնավորապես ասվում էր. պատմական մի շարք հանգամանքների պատճառով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղը արհեստականորեն միացվել է Ադրբեջանին: Ընդ որում հաշվի չեն առնվել պատմական անցյալը, ճշմարտությունը, նրա ազգային կազմը, տնտեսական շահերը, ժողովրդի ցանկությունը: Անցել են տասնամյակներ, բայց Ղարաբաղի հարցը շարունակվում է մնալ անլուծելի, որը առաջացնում է անհանգստություն և ոչ բարյացակամություն երկու հարևան ժողովուրդների միջև: Ժողովածուն կազմողները այնուհետև անում են հետևություն, որ անհրաժեշտ է Ղարաբաղը (հայերեն-Արցախ) միացնել Խորհրդային Հայաստանին: Այդ դեպքում ամեն ինչ կգա իր օրինական տեղը»¹:

Բայց անկախ այդ ամենից, Ադրբեջանի իշխանությունները շարունակում էին իրենց հակահայ քաղաքականությունը: Նրանց նպատակն էր քայլ առ քայլ ամեն ինչ անել ունենալու համար Լեռնային Ղարաբաղը առանց հայերի, ինչպես պատկերավոր ասած գրում է Հրանտ Աբրահամյանը՝ այն վերածել արոտավայրի²:

Նման պայմաններում արցախցու ապագան միայն մայր հայրենիքի հետ միավորումն էր, որն էլ ավելի մեծ թափ ստացավ 1980-ական թվականների երկրորդ կեսին՝ գորբաչովյան վերակառուցման տարիներին: Եվ եթե ազգերի ինքնորոշման հարցը համարվում էր կուսակցության ազգային քաղաքականության մի մասը, ապա դժվար չէ համոզվել, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ձգտումը մեծ հաշվով ուներ մեկ նպատակ՝ միանալ մայր հայրենիքին, որը և՛ բնական էր, և՛ հասկանալի և՛ օրինական:

Դեռևս 1987 թթ. ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի գրեթե բոլոր աշխատավորական կոլեկտիվներում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում տեղի էին ունեցել կոլեկտիվների ժողովներ, որոնք ընդունել էին որոշումներ (հաստատված ստորագրություններով, կնիքներով) հայկական ԽՍՀ-ի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին: Այդ որոշումը հատուկ պատվիրակության միջոցով ուղարկվել է Մոսկվա ԽՄԿԿ Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների բաժին՝ անձամբ Մ. Ս. Գորբաչովին հանձնելու համար:

Ի դեպ ստորագրողների թիվը հասնում էր 80 հազարի, որը գործնականում կազմում էր Լեռնային Ղարաբաղի հասուն տարիքի գրեթե ողջ բնակչությունը, բացառությամբ ադրբեջանցիների³:

Իսկ արդեն 1988 թ. փետրվարի 20-ին Ստեփանակերտում տեղի էր ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի Մարզային խորհրդի՝ աշխատավորների պատգամավորների արտահերթ նստաշրջան, որը, լսելով և քննարկելով ԼԴԽՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների ելույթները, ընդունել էր պատմական կարևոր որոշում. դուրս գալ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմից և միանալ Խորհրդային Հայաստանին և դիմել Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդներին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին իր օրինական որոշումը վավերացնելու խնդրանքով: Փետրվարի 21-ին մարզային խորհրդի որոշումը հրապարակվել է «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում՝ հայերեն և ռուսերեն: Հետաքրքիր է ասել, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանի աշխատանքներին մասնակցել էր Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Մ. Բագիրովը, որին չի հաջողվել կանխել մեծ որոշման ընդունումը: Նույնպիսի որոշում ընդունել է Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցության մարզային կոմիտեի պլենումը 1988 թ. մարտի 17-ին: Որոշման մեջ ասվում է, որ Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի պլենումում, արտահայտելով ինքնավար մարզի բնակչության, կոմունիստների մեծ մասի կամքը, խնդրում են ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյին քննարկել և դրական լուծում տալ այդ հարցին՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը միավորելով Հայկական ԽՍՀ-ի հետ, դրանով ուղղել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի որոշման վերաբերյալ 1920-

¹ Տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 4515, ց. 10, գ. 43,թ. 14:

² Տե՛ս Հրանտ Աբրահամյան, Կռունկ, Ստեփանակերտ, 2013, էջ 5:

³ Տե՛ս ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 1678, ց. 10.գ. 45,թ. 1; «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի 2015:

ական թվականների սկզբում թույլ տված պատմական սխալը: Վերոհիշյալ որոշումը հաջորդ օրը՝ մարտի 18-ին, հրապարակվում է «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում հայերեն և ռուսերեն լեզուներով¹:

Փաստորեն այդ քայլով Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությունը երկրի իշխանությունների առաջ հարց էր դնում փոխել ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ որոշված իր կարգավիճակը՝ հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքի վրա, առանց խախտելու սահմանադրական որևէ դրույթ:

Նման կարծիք է ներկայացնում ճանաչված պատմաբան, երկար տարիներ «Սովետական Հայաստան» հանրագիտարանի գլխավոր խմբագիր Կոստանդին Խուրավերոյանն իր «Լեռնային Ղարաբաղը և նրա շուրջը իրադարձությունների մասին» մեքենագիր աշխատանքում, որը պահպանվում է ՀՀ ազգային արխիվի համապատասխան ֆոնդում²:

Ներկայացնելով Արցախյան շարժման նորագույն շրջանի պատմությունը՝ նա գրում է, որ վերոհիշյալ որոշումից հետո Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորությունը, որը երբեք անտարբեր չի եղել Լեռնային Ղարաբաղի հայության ճակատագրի նկատմամբ, միահամուռ պաշտպանեց նրա արդարացի որոշումը: Այդ աջակցությունը դրսևորվեց աշխատավորական կոլեկտիվների ժողովներում, հանրահավաքներում, որոնք տեղի էին ունենում Երևանում և հանրապետության տարբեր քաղաքներում՝ սկսած 1988 թ. փետրվարի 21-ից: Հանրահավաքների, ցույցերի մասնակիցների թիվը օր օրի մեծանում էր՝ հասնելով հարյուր հազարավորների: Հանրահավաքները անցնում էին երկրում սկսված վերակառուցման քաղաքականության պաշտպանությամբ, Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի դրոշմներով, Վ. Ի. Լենինի և Մ. Ս. Գորբաչովի նկարներով, թռուցիկներով, «Լենին, կուսակցություն, Գորբաչով», «Հանուն վերակառուցման, ժողովրդավարության և հրապարակայնության» պաստառներով և այլն:

Հանրահավաքներում ելույթ էին ունենում հանրապետության գիտության, մշակույթի նշանավոր գործիչներ, բանվորներ, ուսանողներ, ստեղծագործական տարբեր միությունների ներկայացուցիչներ: Դրանց շարքում էին հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի արեգիղենտ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վիկտոր Համբարձումյանը, գրող, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Սերո Խանգադյանը, բանաստեղծներ Սիլվա Կապուտիկյանը, Ռազմիկ Ղավոյանը և ուրիշներ: Հանրահավաքներում ելույթ էին ունենում նաև պատերազմի և աշխատանքի վետերաններ, Աֆղանստանի պատերազմի մասնակիցներ, տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, քրդեր, ասորիներ: Բոլոր ելույթ ունեցողները պաշտպանում էին Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների արդարացի պահանջը՝ հրապարակում տարբեր կոլեկտիվների ժողովների որոշումները, ԽՍԿԿ Կենտկոմը, Խորհրդային կառավարությունը, անձամբ Մ. Ս. Գորբաչովին հղած հեռագրերը, նամակները և այլն³:

Խորհրդային Հայաստանի և Միության համապատասխան մարմինները, լրատվական միջոցները Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստանում սկսված իրադարձությունները ցավոք սկսեցին գնահատել ոչ օբյեկտիվ դիրքերից և Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների սահմանադրական պահանջները ներկայացրին որպես դրսից հրահրված ծայրահեղական և ազգայնական շարժում: Նման ծայրահեղական, ոչ օբյեկտիվ գնահատականներ ամեն օր հնչում էին միութենական տեղեկատվական տարբեր աղբյուրներից, որոնց շարքում հատկապես առանձնանում էր Մոսկվայից ամեն օր եթեր հաղորդող «Ժամանակ» ծրագիրը:

Հասկանալի է, որ «Ժամանակ» ծրագիրը ինքնուրույն չէր կարող այլ գնահատական տալ, եթե չլիներ կուսակցության Կենտկոմի, Քաղբյուրոյի թույլտվությունը, քանի որ հենց ինքը՝ ԽՍԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն էր նման գնահատականի ձևակերպման հեղինակը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4516, ց1, գ.15, թ. 3, 4, 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1678, ց. 10, գ. 45, թ. 1-25:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1678, ց. 10, գ. 45, թ.1-3:

Պատահական չէր, որ հենց ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն նույն 1988 թ. փետրվարի 21-ին հրավիրել է Քաղբյուրոյի նիստ, որտեղ էլ, քննարկելով այդ հարցը, այն գնահատվել է որպես ծայրահեղական, դրսից հրահրված և այլն:

Նույն օրն էլ՝ փետրվարի 21-ին, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն ևս քննարկել է ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի որոշումը, որն էլ կոչվում է՝ «ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին», որտեղ ասվում է, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն, համակողմանիորեն քննարկելով Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի իրադարձությունների մասին հարցը, այն գնահատում է որպես ծայրահեղ լարված վիճակ: ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն միաժամանակ նշում է, որ տարածաշրջանում սկսված գործողություններն ու պահանջները հակասում են Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորների շահերին՝ մեծ վնաս հասցնելով ազգամիջյան հարաբերություններին և եթե այժմ չձեռնարկվեն պատասխանատու քայլեր, կարող են հանգեցնել անկանխատեսելի կամ էլ նույնիսկ դժվար ուղղելի հետևանքների:

Քաղբյուրոն միաժամանակ նշում է, որ այդ ամենը հնարավոր էր դարձնել առանձին ծայրահեղորեն և անպատասխանատու տրամադրված անձնավորությունների կոչերի, ինչպես նաև նշված հանրապետությունների կուսակցական և խորհրդային մարմինների սպասողական դիրքորոշման շնորհիվ, որոնց ղեկավարությունը թերագնահատում էր ազգայնական բնույթի տրամադրվածության քաղաքական վտանգավորությունը և մակերեսորեն էր մոտենում ստեղծված իրավիճակի գնահատականին:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն միաժամանակ իրավիճակի նորմալացման ամբողջ պատասխանատվությունը դնում էր Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմների բյուրոների և առաջին հերթին անձամբ Կենտկոմի առաջին քարտուղարների՝ Կ. Ս. Դեմիրճյանի և Կ. Մ. Բագիրովի վրա: Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն, արձանագրելով այդ ամենը, ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի վերոհիշյալ որոշումն ընդունում է որպես անշեղ իրագործման և ղեկավարման սկզբունք: ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոն հանձնարարել էր Հայաստանի կոմկուսին և Ադրբեջանի կոմկուսին կորդինացնել իրենց աշխատանքը իրավիճակն առողջացնելու համար և իր հերթին համապատասխան հանձնարարականներ էր տվել հանրապետության համապատասխան մարմիններին՝ կարևորելով այդ հարցի քննարկումը հանրապետության կուսակցական ակտիվ ժողովում: Իսկ կառավարությանը հանձնարարում էր մշակել և Կենտկոմ ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղում սոցիալ-տնտեսական բնույթի բարեփոխումների առաջարկներ: Բյուրոն նաև հանձնարարում է հանրապետության Մինիստրների Խորհրդին անհրաժեշտության դեպքում առաջարկներ ներկայացնել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին:

ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն նույնպիսի առաջարկներ և հանձնարարականներ է տալիս հանրապետության համապատասխան կուսակցական օղակներին՝ քաղկոմներին, շրջկոմներին, անձամբ կուսշրջկոմների առաջին քարտուղարներին, որ Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակի մասին համապատասխան բացատրական աշխատանքներ տանեին աշխատավորների շրջանում, որ վճռականորեն կանխեին ցանկացած անպատասխանատու գործողություն, որը անասելի վնաս կհասցներ Հայաստանի և Ադրբեջանի եղբայրական ժողովուրդներին: Այդ աշխատանքների և ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշման մեջ նշվում է, որ պետք է ընդգրկեին խորհրդային, կոմերիտական, գաղափարական ակտիվին և այլն¹:

Մինչդեռ այդ ամենին միանգամայն այլ գնահատական էին տալիս աշխատավորական կոլեկտիվները, շարքային մարդիկ, որոնք հակառակ թե՛ ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի և թե՛ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի տված ոչ օբյեկտիվ գնահատականներին, պաշտպանում էին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի, կուսակցական մարզային կոմիտեի որոշումները, որոնց պատճառով էլ, ի նշան բողոքի սկսում էին կազմակերպել ցույցեր, հանրահավաքներ և այլ կարգի ակցիաներ:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 82, գ. 88, թ. 64-65:

1988 թ. փետրվարի 20-ից սկսած ամեն օր, գիշեր թե ցերեկ, Լեռնային Ղարաբաղում և Ստեփանակերտում բնակչության բոլոր խավերի մանակցությամբ (նաև ծերերն ու երեխաները) անընդհատ տեղի էին ունենում ցույցեր, հանրահավաքներ:

Հավաքի մասնակիցների թիվը Ստեփանակերտի կուսակցական մարզկոմի շենքի առաջ տատանվում էր 15-ից մինչև 20 հազար մարդ: Հենց այդ ցույցի օրերին էլ Ստեփանակերտում ձևավորվում է շարժմանը աջակցող ոչ ֆորմալ հասարակական կոմիտե: Կոմիտեի կազմի մեջ են մտնում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնական արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարներ, ԽՄԿԿ անդամներ, մարզխորհրդի և քաղխորհրդի պատգամավորներ և այլն:

Հետաքրքիր է ասել, որ Լեռնային Ղարաբաղում և Ստեփանակերտում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին բավական մանրամասն և հավաստի տեղեկություններ են հայտնում ԽՄԿԿ Կենտկոմի հանձնարարությամբ Մոսկվայից Լեռնային Ղարաբաղ գործուղված մի խումբ նշանավոր հայ գիտնականներ (թվով վեց հոգի), որոնց շարքում էին ԽՍՀՄ ԳԱ-ի ակադեմիկոս, Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի ամբիոնի վարիչ Տ. Ս. Խաչատուրովը, ճանաչված ակադեմիկոս, սինթետիկ պոլիմերների ինստիտուտի տնօրեն Ն. Ս. Ենիկոլոպովը, Միության ԳԱ-ի թղթակից անդամ, Մոսկվայի պետական համալսարանի ամբիոնի վարիչ Ի. Գ. Աթաբեկովը և ուրիշներ: Նրանք բավական մանրամասնորեն կազմում են համապատասխան զեկուցագիր և ներկայացնում ԽՄԿԿ Կենտկոմ:

Խմբի անդամները հանդիպումներ և զրույցներ էին ունեցել աշխատավորական տարբեր խավերի հետ և ԽՄԿԿ Կենտկոմ ներկայացված տեղեկանքում նշում էին այդ մարդկանց միանգամայն արդարացի պահանջները: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը հատկապես անհանգստացնում էր հակահայ այն քաղաքականությունը, որը վարում էին Ադրբեջանի իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղը հայաթափելու, հայ ժողովրդի մշակութային արժեքները ոչնչացնելու ուղղությամբ և այլն: Միայն այն փաստը, որ խմբի ուսումնասիրման ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղում 1700-ից ավելի ճարտարագիտական և հնագիտական հուշարձաններ գտնվում էին անմխիթար վիճակում, ոչնչացման եզրին, խոսում է այն մասին, որ Ադրբեջանի իշխանությունները տասնամյակներ շարունակ Լեռնային Ղարաբաղում բացատհայտ վարում էին հակահայ քաղաքականություն: Նույն քաղաքականությունը նրանք վարում էին հայոց լեզվի նկատմամբ, որը տարբեր մեթոդներով դուրս էր մղվում գործածությունից:

Խումբը նաև նշում էր իր զեկուցագրում, որ հասարակական այդ կոմիտեի գործողությունները ամենևին հակառակ չէին ԼՂԻՄ-ի կուսակցական մարզային կոմիտեի ղեկավարության գործողություններին, որն էլ նշանակում էր, որ հասարակական այդ կոմիտեն կամ ոչ ֆորմալ այդ կազմակերպությունը Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության շրջանում մեծ վստահություն էր վայելում: Եվ այն փաստը, որ Ս. Ս. Գորբաչովի հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդներին ուղղված կոչից հետո (1988 թ. փետրվարի 26-Հ.Ա.) Ստեփանակերտում 1988 թ. մարտի 1-ից սկսեցին հանրահավաքները դադարեցնել, խոսում է այն մասին, որ երկու կողմն էլ գործում էին փոխհամաձայնությամբ:

Եվ այդ իմաստով սումգայիթյան դեպքերն էլ հենց վկայությունն են այն հակահայ քաղաքականության, որ միշտ էլ վարել և վարում էին Ադրբեջանի իշխանությունները հայերի նկատմամբ՝ սկսած ավելի վաղ ժամանակներից:

Այդ միտքը հաստատելու համար զեկուցագրում բերվում են համապատասխան փաստեր՝ նշելով, որ դեռևս 1967 թվականից բացահայտվել էին մի խումբ ադրբեջանցիների կողմից հայերի սպանությունների, ջարդերի փաստեր: Հայերի նկատմամբ ջարդեր էին կազմակերպել նաև հայ երկու մարշալների՝ Հ. Բաղրամյանի և Հ. Բաբաջանյանի հայրենի գյուղում՝ Չարդախլուում, որն ի դեպ կազմակերպել էր Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Ասադովը 1987 թվականի դեկտեմբերին: Իսկ Ղաշքեսանի շրջանի Բայան գյուղում ավերել էին հայրենական մեծ պատերազմում

զոհվածներին և վետերաններին նվիրված հուշակոթողը, որը ղեկավարել էր Շրջկոմի քարտուղար Սուլեյմանովը¹:

Կատարելով նման ուսումնասիրություն՝ խումբը անում է միանգամայն ճիշտ հետևություն, որ Լեռնային Ղարաբաղում և Ադրբեջանի առանձին բնակավայրերում ստեղծվել էր ծայրահեղ վտանգավոր իրավիճակ, որն էլ ավելի շիկացավ Սուլեյմանովի հայտնի ողբերգություններից հետո:

Ներկայացնելով այդ և նման կարգի այլ փաստեր՝ խումբը կատարում է միանգամայն ճիշտ հետևություններ, ասելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման հիմնական, ճիշտ տարբերակը (Լեռնային Ղարաբաղը, որը ընդամենը կազմում է Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի տարածքի 5%-ը, իսկ բնակչության 2,6%-ը) մայր հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին միանալն է, որը նաև մարզի բնակչության կամքի արտահայտությունն է:

Նետաքրքիր է, որ խմբի անդամները, երևի այդքան էլ վստահ չլինելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը ըստ իրենց առաջարկի կլուծվի, առաջարկում են նաև մեկ այլ տարբերակ, լուծում՝ Լեռնային Ղարաբաղի մտցնելը ՌԽՖՍՀ-ի կազմի մեջ՝ հաշվի առնելով, որ նման տարբերակ առաջարկել է նաև Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության մի մասը, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը միշտ էլ բարի զգացումներ է դրսևորել ռուս ժողովրդի նկատմամբ և այլն²: Դժվար չէ նկատել, որ վերոհիշյալ առաջարկում ավելի շատ իշխում էր նաև զգայական կողմը: Բայց գլխավորն այն է, որ հայ նշանավոր գիտնականներից կազմված խմբի ուսումնասիրությունները, ներկայացրած փաստերը համոզիչ էին, տրամաբանական, որքան էլ որ ԽՍՀՄ Կենտկոմը պատրաստ և վճռական չէր իր իսկ հռչակած վերակառուցումը հատկապես ազգային հարցում իրականացնելու համար:

Եվ որքան էլ որ հայ ժողովուրդը, հատկապես նրա շարքային մասը Արցախյան շարժման ավելի քան ինը ամիսների ընթացքում ավելորդվել էր, դուրս եկել ավերից, բայց նրա Ղարաբաղի համար մղվող պայքարը արդարացի էր: Սակայն նույն ձևով այդ շարժմանը չարձագանքեցին հանրապետության կուսակցական, պետական, խորհրդային ղեկավարները, պաշտոնյա այրերը, քանզի նրանք չկարողացան հաղթահարել քարացած, իր դարն ապրած մտածողությունը: Այդ շարժումը արդարացի է, այն իր մեջ ներառում է գրեթե 70-ամյա անարդարության և ազգային հարցում թույլ տրված ձևախեղումների դեմ պայքար և այլն:

Лилит Матинян, Генрик Абрамян, Арцахкое движение как результат перестройки,–Арцахкое движение не было направлено против какой-либо другой нации, потому что важный принцип армянского народа –это жить в мире и согласии со всеми народами. Таким образом, суть Армянского общенационального движения было объединение Арцаха с родиной. Также важно было расширение суверенитета, независимость, экономический рост Армении, формирование национальных воинских частей, особенно укрепление дипломатических отношений со странами, где есть крупные армянские общины, сообщества и т.д.

Если вспомнить что на сегодняшний день в мире живет более двух тысяч наций, народов, более 90% которых живут в многонациональных странах, то несложно предположить что завтрашний день всех народов и наций не войны, противостояние, враждебность, непримиримость, которые были широко распространены в Британской, Астро-Венгерской, Османской и Российской империях, а мир и способность жить в согласии друг с другом.

¹Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1, ց.87, գ. 18, թ. 130:

²Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1, ց.87, գ. 18, թ. 132:

Ключевые слова- популистские действия, реконструкция, политическая ориентация, Коммунистическая партия, освободительная борьба, национальный вопрос, антисоветский характер, социализм, народное движение.

Lilit Matinyan, Henrik Abrahamyan, The Artsakh movement as the result of reconstruction,-The Artsakh movement was not aimed against any other people, as one of the most important principles of the Armenian people was to live in peace and harmony with all peoples. Based on that, the Armenian National Movement considered one of its major goals to unite Artsakh with its motherland. It was also highlighted the strengthening of sovereignty of Soviet Armenia, the growth of economic independence, the formation of national military formations, affirming of diplomatic ties with those countries having larger Armenian communities, , etc.

If we remember, that today in the world there are 2000 nations, peoples, 90% of which live in multiethnic countries, it is not hard to assume that the future of peoples and all nations is not confrontation, war, hostility and intolerance, that were widely spread in British, Austro-Hungarian, Turkish and Russian empires, but peace and the ability to live together.

Key words - populistical action, reconstruction, political orientation, Communist party, liberation struggle, national issue, Anti-Soviet nature, socialism, national movement.